

به نام خداوند جان و خرد

ادبیات فارسی

(قالب های شعر فارسی)

دیرستان نمونه دولتی دکترایوب آزاد حسینی

قالب های شعر فارسی

بیت: به هر سطر از یک شعر بیت می گویند . (نکته : کوچکترین واحد شعر یک بیت است .)

مصراع (مصرع): هر بیت از دو قسمت تشکیل شده است که هر قسمت یک مصراع نام دارد . (نکته : کمترین مقدار سخن

آهنگین را مصراع می نامند .)

مثال : بشنو از نی چون شکایت می کند از جدایی ها حکایت می کند

قافیه : به کلمات غیر تکراری گفته می شود که در پایان بیت ها و مصراع ها می آیند ، بطوری که یک یا چند حرف آخر آنها

با هم مشترک است

نکته (۱): حرف یا حروفی که در کلمات قافیه مشترک می آیند « حروف قافیه » نام دارند

مثال (۱): آتش عشق است کاندلر نی فتاد جوشش عشق است کاندلر می فتاد

مثال (۲): سر آن ندارد امشب که بر آید آفتابی چه خیالها گذر کرد و گذر نکرد خوابی

نکته (۲): اگر دو کلمه قافیه در تلفظ یکسان ، ولی در معنی متفاوت باشند قافیه درست است

مثال : آتش است این بانگ نای و نیست باد هر که این آتش ندارد نیست باد

توضیح : این بیت دارای دو قافیه است که هر دو کلمه قافیه، از نظر شکل ظاهری با هم یکسان هستند

اما از جهت معنی با هم فرق دارند . بطوری که نیست در مصراع اول فعل و در مصراع دوم اسم می باشد

و کلمه باد در مصراع اول اسم ، اما در مصراع دوم فعل دعا است

قالب های شعر فارسی

قافیه میانی : گاهی برای غنی تر کردن موسیقی شعر علاوه بر قافیه پایانی ، قافیه ای در میان مصراع می آید که به آن قافیه

میانی گویند

مثال : ملکا ذکر تو گویم که تو پاکی و خدایی نروم جز به همان ره که توام راه نمایی

همه در گاه تو جویم همه از فضل تو پویم همه توحید تو گویم که به توحید سزایی

بیت مُقَفّی : ابیاتی که مصراع های دوم آنها هم قافیه باشند

مثال : نه چنان گناهکارم که به دشمنم سپاری تو به دست خویش فرمای اگرم کنی عذایی

دل همچوسنگت ای دوست به آب چشم سعدی عجب است اگر نگردد که بگردد آسیابی

بیت مُصَرَّع : به بیتی گفته می شود که در هر دو مصراع آن قافیه رعایت شده باشد

مثال : زمین گشت روشن تر از آسمان جهانی خروشان و آتش دمان

قافیه ی دوگانه که نام دیگر آن «ذوقافیتین» است، به اشعاری گفته می شود که دو قافیه در کنار هم باشند، یا اندکی فاصله

داشته باشند؛

یکی از هستی خود گفت و پندار یکی مستغرق بت گشت و زنار

ای شاه زمین بر آسمان داری تخت سست است عدو تا تو کمان داری سخت

قالب های شعر فارسی

حاجب: کلمه ای است بیش از قافیه اصلی به یک معنی تکرار شود از محسنات شعری محسوب می شود این گونه قافیه را قافیه

محجوب می گویند. چشم دولت، ز سواد قلمت، گشت منیر باغ دانش، ز سحاب کرم، گشت نصیر

ردیف: کلمات یا کلماتی است که بعد از قافیه در پایان مصراع ها و ابیات می آیند و عیناً از نظر لفظ و معنی یکسان می

باشند

مثال: برق با شوقم شراری بیش نیست شعله، طفل نی سواری بیش نیست

آرزوهای دو عالم دستگاه از کف خاکم غباری بیش نیست

تذکر: بیت اول این شعر مصرع و دو بیت با هم مقفّی هستند

یاد آوری: اگر دو کلمه پایان مصراع ها یا ابیات در تلفظ یکسان اما در معنی متفاوت باشند، ردیف به حساب نمی آیند بلکه قافیه

هستند

مثال: خرامان بشد سوی آب روان چنان چون شده، باز جوید روان

توضیح: دو کلمه «روان» بیت بالا قافیه اند زیرا کلمه «روان» در مصراع اول به معنی روح و جان آمده است

نکته (۱): بیت یا شعری که دارای ردیف باشد، مردّف نامیده می شود

نکته (۲): آوردن ردیف در شعر اجباری نیست اما اگر شاعر بخواهد از ردیف استفاده کند بلافاصله آن را بعد از قافیه می آورد

نکته (۳): آوردن قافیه در شعر سنتی اجباری است ولی در شعر نو (نیمایی) جایگاه خاصی ندارد

تخلص: نام شعری شاعر است که در ابیات پایانی شعر خود می آورد

قالب های شعر فارسی

نکته: تخلص بیشتر در قالب شعری غزل و قصیده کاربرد دارد

مثال (۱): در شمار او چه نیاورد کسی حافظ را / شکر کان محنت بی حد و شمار آخشد

مثال (۲): امروز رو نکرد به درگاه حق سنا / فردا به سوی درگاه او با چه رو رود؟

« گفتار دوم قالب های شعر فارسی

تعریف قالب: قالب شکلی است که قافیه، به شعر می بخشد و تفاوت قالب ها با یکدیگر بسته به چگونگی قرار گرفتن قافیه

آنهاست. (در واقع نحوه بکارگیری قافیه تعیین کننده قالب شعر است)

نکته: چنانچه نحوه ی بکارگیری قافیه در بعضی از قالب های شعر فارسی مانند قصیده با غزل و رباعی با دو بیتی یکسان باشد می توان به کمک تعداد ابیات، محتوا و وزن شعر، نوع قالب آن را مشخص کرد.

قالب های شعر فارسی عبارتند از: قصیده، غزل، قطعه، مثنوی، رباعی، دوبیتی، چهارپاره، ترجیع بند، ترکیب بند، مستط، مستزاد، شعر فرد (تک بیت) و شعر نیمایی

قصیده: شعری است بر یک وزن و و یک قافیه که مصراع اول بیت نخست، با همه ی مصراع های دوم ابیات دیگر هم قافیه

باشد

*نمونه قصیده: دلا تا کی در این دنیا فریب این و آن بینی / یکی زین چاه ظلمانی برون شو تا جهان بینی

جهانی کاندرو هر دل که یابی، پادشایابی / جهانی کاندرو هر جان که بینی شادمان بینی

قالب های شعر فارسی

نه بر اوج هوا او را عقابی دل شکر یابی / نه اندر قعر بحر او را نهنگی جان ستان بینی

مشخصات قصیده :

۱- تعداد ابیات آن از پانزده بیت بیشتر است

۲- درون مایه و محتوای آن موضوعاتی چون مدح ، حکمت ، عرفان ، وصف ، پند و اندرز ، جشن ، شکر ، شکایت و مسایل

اجتماعی می باشد

۳. بیت اول قصیده را که مصرع است « مطلع » و به بیت آخر آن « مقطع » می گویند .

۴. قصیده اولین قالب شعر فارسی است که به تقلید از شعر عربی از نیمه ی قرن سوم پدید آمد

۵- داشتن وحدت موضوع (یعنی ابیات قصیده باید مربوط به یک مفهوم و موضوع باشد .)

شکل گرافیکی قالب قصیده:

@ @

@ @

@ @

@ @

قالب های شعر فارسی

قصیده سرایان مشهور عبارتند از: انوری، خاقانی، ناصر خسرو، سعدی، فرخی سیستانی، رودکی، منوچهری، مسعود سعد

سلمان، ملک الشعرا بهار، دکتر مهدی حمیدی، مهرداد اوستا، امیر فیروز کوهی و... .

غزل: شعری است بر یک وزن و یک قافیه به طوری که مصراع اول بیت نخست، با همه ی مصراع های دوم ابیات دیگر هم

قافیه باشد

تذکر: نحوه ی تکرار قافیه در غزل همانند قصیده است.

شکل گرافیکی قالب غزل:

@.....	@.....
@.....
@.....
@.....

مشخصات غزل:

تعداد ابیات غزل حداقل پنج بیت و حداکثر دوازده بیت است. (گاهی غزل ها بیش از پانزده بیت هم یافت می شود).

درون مایه و محتوای غزل بیان عواطف و احساسات، عشق و عرفان و گاهی هم مضمون اجتماعی می باشد.

در غزل تنوع مطالب ممکن است. (یعنی موضوع هر بیت می تواند با ابیات دیگر فرق داشته باشد).

غزل از قرن ششم به وجود آمده است. (در واقع همان تغزل قصیده است) از آغاز پیدایش، عاشقانه و با ظهور سنایی عارفانه

می شود.

قالب های شعر فارسی

با ظهور انقلاب مشروطه ، غزل مضمون اجتماعی نیز به خود می گیرد

نکته : غزل عاشقانه را سعدی و غزل عارفانه را مولوی به اوج خود رساندند حافظ که سر آمد غزل سرایان شعر فارسی است ،

شیوه ی عاشقانه – عارفانه را به کمال رساند

مشهورترین غزل سرایان عبارتند از : حافظ ، سعدی ، مولوی ، صائب تبریزی ، عراقی ، فرخی یزدی ، رهی معیری ، شهریار و

فرق غزل و قصیده : ۱- از نظر تعداد ابیات ۲- درون مایه و محتوای ۳- وحدت موضوع

نکته : اگر شاعر بیت نخست مطلع غزل و قصیده خود را زیبا و دلپسند بیاورد ، از آن به حسن مطلع تعبیر می شود به طوری که

شنونده برای شنیدن باقی سخن تشویق گردد

نکته : اگر شاعر بیت آخر شعرش را (معمولاً قصیده یا غزل) به نحوی شیوا و دلنشین بیاورد که به عنوان حسن ختام در روح

شنونده و خواننده اثر نیک و خوش باقی بگذارد ، از آن به حسن مقطع تعبیر می شود.

قطعه : شعری است متشکل از چند بیت هم وزن که فقط مصراع های دوم آن هم قافیه باشد

@.....

@.....

@.....

مشخصات قطعه

حداقل قطعه دو بیت و حداکثر آن معمولاً بیست بیت می باشد . (گاهی قطعه های چهل و پنجاه بیتی هم یافت می شود)

قالب های شعر فارسی

موضوع و درون مایه قطعه معمولاً مسایل اخلاقی، اجتماعی، تعلیمی، حکایت، حکمت، مدح، وصف، هجو و ... می باشد

تعداد قافیه با ایات برابر است

قطعه وحدت موضوع دارد یعنی از اول تا آخر ایات، درباره ی یک موضوع خاص است

قطعه از آغاز شعر فارسی (قرن سوم) با ظهور رودکی پدید آمده و تا روزگار ما ادامه دارد

مشهورترین قطعه سرایان عبارتند از: انوری، ابن یمن، و پروین اعتصامی

مثنوی: شعری است بر یک وزن با بیت های مصرع، که هر بیت قافیه ای جداگانه دارد. و چون هر بیت دارای دو قافیه

است آن را مثنوی (مزدوج یا دوتایی) نامیده اند.

نمودار مثنوی:

@ @

& &

* *

..... #

مشخصات مثنوی

۱. تعداد ایات مثنوی حداقل دو بیت است و حداکثر برای آن وجود ندارد.

قالب های شعر فارسی

۲. مثنوی مناسب ترین قالب برای بیان داستان ها و مطالب طولانی از جمله تواریخ و قصص است .

۳. موضوع و درون مایه مثنوی حماسی ، تاریخی ، اخلاقی ، تعلیمی ، عاشقانه ، بزمی و عارفانه است .

مشهورترین مثنوی سرایان عبارتند از : فردوسی ، نظامی ، اسدی توسی ، مولوی ، عطار ، سعدی ، سنایی ، جامی ، پروین اعتصامی

و شهریار

رباعی : شعری است دارای چهار مصراع هم وزن که رعایت نمودن قافیه در مصراع های اول ، دوم و چهارم الزامی است

ولی در مصراع سوم اختیاری است . یعنی مصراع سوم می تواند با مصراع های دیگر هم قافیه باشد یا نباشد

نمودار رباعی

..... #

..... #

مشخصات رباعی

۱. رباعی بر وزن لاجول ولا قوه الا با الله می باشد .

۲. درون مایه و محتوای رباعی عارفانه ، عاشقانه و یا فلسفی است .

۳. مناسب ترین قالب برای ثبت لحظه های کوتاه شاعرانه است .

رباعی سرایان مشهور عبارتند از : خیام ، مولوی ، عطار ، بیدل دهلوی و خواجوی کرمانی

قالب های شعر فارسی

قالب دوبیتی : دو بیت هم وزن است که از نظر شکل قافیه همانند رباعی است.

نمودار دوبیتی :

..... #

..... #

مشخصات دوبیتی

۱. دوبیتی بر وزن مفاعیلین ، مفاعیلین ، فعولن

۲. موضوع و درون مایه دوبیتی در فارسی « ترانه » است که رایج ترین قالب شعر در نزد روستائیان است .

مشهورترین دوبیتی سرایان عبارتند از : بابا طاهر همدانی ، فائز دشتانی

راه تشخیص رباعی از دوبیتی

همانطور که خوانده اید ، رباعی و دوبیتی فقط از نظر وزن با هم اختلاف دارند . لذا برای تشخیص این دو قالب از یکدیگر

فقط کافی است اولین هجای هر یک از دو قالب شعر را بشناسید . (دوبیتی با هجای کوتاه و رباعی با هجای بلند آغاز می شود .

چهار پاره (دوبیتی های به هم پیوسته)

دوبیتی های هم وزن با قافیه های مختلف که در معنی به هم پیوسته هستند . با این تفاوت که قافیه معمولاً در مصراع های دوم

رعایت می شود

نمودار چهارپاره

&

&

.....

.....

.....

.....@.....

مشخصات چهارپاره

محتوا و درون مایه های چهارپاره اجتماعی و غنایی است

هر بند از چهارپاره (دو بیت) است اما شاعر در آوردن تعداد این بندها محدودیتی ندارد

چهارپاره بر خلاف دوبیتی محدودیت وزنی ندارد بلکه به وزن های مختلف سروده می شود

زمان رواج این قالب در ایران پس از مشروطه است

مشهورترین چهارپاره سرایان عبارتند از: ملک الشعرا بهار، رشید یاسمی، فریدون توللی، فریدون مشیری و دکتر حمیدی

ترجیع بند: این قالب شعری، مجموعه ای است از چند بخش هم وزن با قافیه های متفاوت که یک بیت مصرع و تکراری

به عنوان بیت « ترجیع یا برگردن » در پایان هر یک از بخش ها می آید و آنها را به هم پیوند می دهد

نکته : هر بخش ترجیع بند از نظر قافیه کاملاً شبیه یک غزل است

نمودار ترجیع بند

x _____	x _____
x _____	_____
x _____	_____
x _____	_____
@ _____	
(تکراری) @ _____	
o _____	o _____
o _____	_____
o _____	_____
o _____	_____
@ _____	
(تکراری) @ _____	

نکته ۱) قدیمی ترین ترجیع بند از فرخی سیستانی است

هاتف اصفهانی (قرن ۱۲) عارفانه

سعدی (قرن ۷) عاشقانه

نکته ۲) زیبا ترین ترجیع بند های شعر فارسی

قالب های شعر فارسی

نکته ۳) از شرط های زیبایی ترجیع بند این است که بیت آخر هر رشته با بیت ترجیع - از نظر معنایی تناسبی تمام داشته باشد

نکته ۴) ترجیع بند خاص شعر فارسی است

توجه: به هر یک از بخش های ترجیع بند « خانه یا رشته » و به بیت مصرع میان آنها « ترجیع یا برگردان » می گویند

ترکیب بند : غزل هایی است ، هم وزن با قافیه های متفاوت که با بیت مصرع غیر تکراری ، به هم می پیوندند

x _____ x _____

x _____ _____

x _____ _____

x _____ _____

@ _____

@ _____

o _____ o _____

o _____ _____

o _____ _____

o _____ _____

\$ _____

تفاوت ترجیع بند با ترکیب بند : دانش آموزان عزیز! دو بیت ترجیع بند و ترکیب بند فقط در « بیت مصرع پایانی » در

هر بخش با هم اختلاف دارند. بطوریکه در ترجیع بند « بیت مصرع پایانی » عیناً در پایان هر بخش تکرار می شود. اما در

ترکیب بند « ابیات مصرع پایانی » در هر بخش با هم فرق دارند.

در ترکیب بند، شکل قافیه و تعداد ابیات هر یک از بخش ها شبیه قالب غزل است اما شاعر در آوردن تعداد غزل ها آزاد می باشد.

درون مایه و محتوای ترکیب بند مسایلی چون رثا، مدح و عشق و عرفان است

ابیات پایانی غزلها، با بیت مصرع پایان هر بخش ارتباط معنایی دارند که این ارتباط باعث وحدت موضوع در کل ترکیب بند می گردد

اولین ترکیب بند از قطران تبریزی است. (قرن پنجم)

مشهورترین ترکیب بند سرایان عبارتند از: جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی، محتشم کاشانی و وحشی بافقی

مسمط : شعری است که از رشته های گوناگون پدید می آید و هر رشته از چند مصراع هم وزن و هم قافیه تشکیل می شود

و در هر رشته تمام مصراع ها به جز مصراع آخر، هم قافیه است. و مصراع آخر هر رشته را « بند » می گویند. این مصراع ها

(بند ها) که در تمام رشته ها هم قافیه هستند، در واقع حلقه ی ارتباط رشته ها نیز محسوب می شوند

توجه: هر رشته از مسمط معمولاً سه تا شش مصراع دارد که به اندازه ی تعداد مصراع ها نام گذاری می شوند. یعنی سه

مصراعی را مسمط مثلث، چهار مصراعی را مسمط مربع، پنج مصراعی را مسمط مخمس و شش مصراعی را مسمط مسدس

می گویند

نمودار مسمط مخمس

@..... @.....

@..... @.....

@.....

#.....

\$..... \$.....

\$..... \$.....

\$.....

#.....

نکته : گاهی شاعر همه ی مصراع های رشته اول را ، با تمام مصراع های آخر همه ی رشته ها (بند ها) هم قافیه می آورد

مشخصات مسمط

تعداد رشته های مسمط نامعین و به اختیاری شاعر است

موضوع و محتوای قالب مسمط تغزل ، مدح ، اشعار سیاسی ، ملی و میهنی است

بنیانگذار مسمط منوچهر دامغانی (شاعر قرن پنجم) است

مشهورترین مسمط سرایان عبارتند از : منوچهر دامغانی ، قانعی و ملک الشعرا بهار

مسمط تضمینی

شعری است که شاعر به عنوان تضمین ، معمولاً ، غزلی را از شاعر معروفتر انتخاب می کند و هر یک از بیت های آن غزل را به

ترتیب در پایان هر رشته از مسمط خود می آورد که مصراع های دوم ابیات غزل « بند هر رشته » قرار می گیرند

نکته : تعداد رشته های مسمط تضمینی تابع تعداد بیت های غزل است . (برای مثال اگر غزل مورد تضمین هفت بیت باشد ،

مسمط نیز هفت رشته خواهد بود .)

مشهورترین سرایندگان مسمط تضمینی عبارتند از : ملک الشعراء بهار ، استاد شهریار و شیخ بهایی

مستزاد : به شعری گفته می شود که به آخر هر مصراع آن یک قالب شعری دیگر ، به صورت کلمات موزون (وزن دار)

افزوده می شود. بطوری که کلمه یا کلمات افزوده شده معنی مصراع ماقبل خود را تکمیل می کند

نکته : کلمات موزون پایان مصراع ها همگی بر یک وزن می باشند و با مصراع های قبل خود نیز هم وزن اند

توجه : دانش آموزان عزیز به خاطر داشته باشید که مصراع های اول مستزاد خود در واقع یکی از قالب های قطعه ، رباعی یا

غزل بوده است که شاعر با افزودن کلمات موزون به پایان هر مصراع قالب جدیدی به نام مستزاد ساخته است به گونه ای که

کلمات موزون معمولاً تابع قالب شعر های اصلی می باشند

@-----

@-----

@-----

@-----

مشخصات مستزاد

موضوع و درون مایه مستزاد می تواند مدح ، عشق و عرفان ، مسائل اجتماعی و میهنی باشد

تنها قالب شعر سستی است که مصراع های آن با هم مساوی نیستند

اولین مستزاد در قرن پنجم از مسعود سعد سلمان بر جای مانده است

نکته : اهمیت مستزاد در آن است که در پیدایش شعر نیمایی اثر داشته و منبع الهام نیما در کوتاه و بلند کردن مصراع های

شعر نو بوده است

مشهورترین مستزاد سرایان عبارتند از : مسعود سعد سلمان ، نسیم شمال ، ملک الشعرا بهار ، ادیب الممالک فراهانی ، اخوان ثالث و

حسام هروی

فرد (تک بیت) بیتی است مستقل که شاعر تمام منظور خودش را در همان یک بیت بیان می کند و این یک بیت ممکن

است مصرع باشد یا غیر مصرع

مثال : مردی نه به قوت است و شمشیر زنی آن است که جوری که توانی نکنی

درون مایه و محتوای مفردات معمولاً مسائلی چون پند و اندرز و حکمت می باشد

مشهورترین تک بیتی سرایان عبارتند از : سعدی و صائب تبریزی

قالب های شعر فارسی

شعر نیمایی : شعری است با مصراع های کوتاه و بلند که قافیه در آن نظم خاصی ندارد. این گونه اشعار دارای وزن

هستند و گاهی هم قافیه دارند اما طول مصراع های آن با هم مساوی نیست

مشخصات شعر

مضمون و درون مایه شعر نیمایی احساسات، تجربیات شخصی، عشق، سیاست و اجتماع می باشد

پدید آورنده ی شعر نیمایی، علی اسفندیاری مشهور به «نیمایوشیج» است

تفاوت شعر نیمایی با قالب های سنتی

محتوا و درون مایه: نگاه تازه به طبیعت و جهان، جهت گیری اجتماعی و استفاده از نمادها در طرح مسائل اجتماعی، انعکاس

فضای طبیعی و رنگ محلی در شعر از ویژگی های محتوایی شعر نیمایی است

تحولات شعر نیمایی از نظر قالب: کوتاه و بلند شدن مصراع ها و جابجایی قافیه از ویژگیهای دیگر شعر نیمایی به شمار می آید

شعر آزاد یا نیمایی پس از نیماکه وزن دارد اما جای قافیه در آن مشخص نیست. مانند بعضی از سروده های مهدی اخوان ثالث،

سهراب سپهری و قیصر امین پور

شعر سپید که آهنگ دارد اما وزن عروضی ندارد و جای قافیه در آن مشخص نیست. مانند بعضی از اشعار موسوی گرمارودی

موج نو که نه آهنگ دارد نه قافیه و نه وزن عروضی. فرق آن با نثر در تخیل شعری است. شعر موج نو به دشواری و مشکل

بودن مشهور است. مانند برخی از اشعار احمد رضا احمدی

مشهورترین سرایندگان شعر نیمایی (نو) عبارتند از: نیمایوشیج، مهدی اخوان ثالث، فرخ فرخزاد و سهراب سپهری